

Clifford Geertz, İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da Dinî Değişim*

Kitap
Tanıtımı

Burhan Başarslan

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı

Research Assistant, Selcuk University Faculty of Islamic Sciences, Department of
Philosophy and Religious Studies, Konya, Turkey

 burhan.basarslan@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9459-373X>

Yazar

Başarslan, Burhan. "Clifford Geertz, İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da
Dinî Değişim". *Tevilat* 1/1 (2020), 217-222.

 <https://doi.org/10.5281/zenodo.4412028>

Atıf

Toplumların dinî yaşantılarının incelenmesi, dinin toplumsal boyutunun kültürle olan ilişkisinin anlaşılmasına dönük bir çabayı büyük oranda içinde barındırır. Nitekim kimi toplum bilimciler ve antropologlar dinin kökenine dönük problemler üzerine araştırma yapmak yerine toplumda yaşayan dinin olgusal durumuna yönelmişlerdir. Bunun üzerine din bilimleri alanında dinin toplumsal

* Clifford Geertz, *İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da Dinî Değişim*, çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

yapı ve fenomenler üzerinden incelenmesi ampirik çalışmalar ile desteklenmiştir. Kabile dinlerinin yaşanış biçimlerinin incelenmesi ile başlayan sosyo-antropolojik incelemelerin toplumsal yapı içerisinde dinin anlaşılmasına dönük çabalar olduğunu görüyoruz. Bu gibi çalışmaların ileriki aşamalarında modern toplumun dinî yaşantısı, yeni bir araştırma sahası olarak, 20. yüzyılın din sosyolojisi çalışmalarında geniş bir literatürün odağını oluşturmuştur.

İnsanın toplumsal varlığının din ile olan boyutunun belli oranda kültürel tevarüs ile şekillendiğini görmekteyiz. Geertz'in insan ve toplum düşüncesinin genel hatlarını kültürün içine doğan insanın iki yönü belirler. Bu iki yön insanın apriorileri diyebileceğimiz tabiatına ait içe dönük yönü ile topluma ve onun çeşitlilik, farklılık arz eden yapısına dönük yönüdür. Dolayısıyla Geertz insanın değişmeyen evrensel yanını, farklılık ile beraber görmeyi amaçlamaktadır.¹ Bu açıklamalarla birlikte Geertz'in sosyo-antropolojik kültür anlayışının saha araştırmaları ile şekillendiğini ve desteklendiğini söyleyebiliriz. Geertz'in tanıtımını yaptığımız eseri, kültür ve insan anlayışı ile olgusal gerçekliğin kesiştiği ampirik incelemeler arasında yer almaktadır.

Kitap ilk olarak *Yale University Press* tarafından *Islam Observed* adıyla 1968 yılında Londra'da yayımlanmıştır. Kitap Clifford Geertz'in 1967'de Yale Üniversitesi'nde verdiği *Terry Lectures*'e dayanmaktadır. Geertz antropolog kimliği ile karşılaştırmalı din incelemelerine teorik ve uygulamalı bir katkı sunmayı amaçladığı çalışmasında, İslam'ın farklı ve hatta Geertz'in tabiriyle birbirine zıt iki medeniyette nasıl geliştiğini göstermeyi denemiştir.

İslâm'ın Fas ve Endonezya'daki gelişimi, alan çalışmalarına dayanarak ortaya konmaya çalışılmış, iki farklı dinî ve toplumsal hayat tarzı karşılaştırılmıştır. Eserin en genel anlamda insanın dinî ve toplumsal hayatının anlaşılmasına katkı sunmayı hedeflediğini Geertz ön sözde zikretmiştir.

Geertz, dinin toplumsal boyutta incelenmesinde asıl problemin dinî inançların hangi durumlarda nasıl desteklendiğini keşfetmek olması gerektiğini söyler. Bu keşif için Geertz'in belirlediği örnekleme ilk amacı kültürel olarak birbirinden büyük farklarla ayrılan iki ülkenin dinî ve kültürel dinamiklerini serimlemektir. Geertz'in bakışı Fas ve Endonezya'da İslâm'ın yaşanış biçimlerini mukayese ederek farklılıkların arka planına yönelmektedir. İki kültürün tarihsel olarak devraldıkları birtakım dinî ve toplumsal yapılar ile düşünceler bu iki

¹ Behram Hasanov, "Clifford Geertz'e Göre Kültürel Bir Sistem Olarak Din", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 83.

farklı İslâm yaşayışının sebebi olarak tespit edilir. Bu iki coğrafya, millet ve kültür birbirinden farklı ve hatta zıt iki İslâm yaşantısına sahip olmuştur.

Fas'taki dinî yaşantının arkasında kabilevî (*tribal*) taassupla beraber şekillenmiş katı bir dışlayıcı tavır yer alırken, Endonezya Hint düşüncelerinde yer alan aşkın hakikat öğretileri ile senkretik ve kapsayıcı bir İslâmî tavır sergilenmektedir. İki ülkede de bu iki tavırla birlikte oluşturulan dinî toplumsal gerçeklikler “ne”ye inanıldığı yönünden farklılaşmazken, “nasıl” inanıldığı yönünden farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla her iki ülkenin inananları aynı şeye inanmakta fakat kültürel ve toplumsal düzeyde inanılan şeyle nasıl ve ne şekilde ilişki kurdukları farklılaşmaktadır. İnanılan şeyin toplumsallığı veya bir yaşantı haline gelmesi ancak nesneleşmesi ile mümkündür. Yalnızca zihinde bir tasavvur olarak kalan inanç nesnesi yaşantıya bu yolla dönüşebilmektedir. Fas ve Endonezya'da inanç nesnesi aynı olmakla birlikte bu inanç nesnesinin toplum ve yaşantı düzeyindeki olgusal karşılığı, kültürel boyutu ve bu nesne ile nasıl ilişki kurulduğu farklılaşmaktadır. Bu farkın sosyal davranış ve kültürel yapı açısından izdüşümleri takip edildiğinde iki farklı ilişki biçiminde karşılık bulunduğu görülmektedir. Fas'taki İslâm'ın daha mutaassıp ve normatif oluşu ile Endonezya'daki İslâm'ın senkretik ve düşünceye dayanan yapısı bu “nasıllık” ilişkisinin iki farklı örneğini teşkil eder.

Kitabın ilk bölümü Fas ve Endonezya'daki İslâmî yaşantının farklılaşmasına sebep olan kültürel arka planlar, dinî inanç yönünden mukayese edilerek şekillendirilmiştir. Fas'ta dinin idealize edilerek realitenin çoğulcu etkisinden korunmaya çalışıldığı görülüyorken Endonezya'da dinin her duruma uyarlanabilecek derecede soyutlaştırılarak her türlü dinî tecrübeyi kapsayacak şekilde genişletildiği görülmektedir. Bu bölümde Geertz'in ulaştığı sonuç “toplumsal davranışın olgusal düzleminde belirleyici olan ve kolektif yaşamın şekillendirdiği bir din-toplum ilişkisi vardır” şeklinde özetlenebilir.

Kitabın ikinci bölümünde ise Endonezya ve Fas'ın İslâmlaşma süreçleri incelenmiştir. Endonezya'da Java'nın İslâmlaşmasında etkin rol oynayan figür olarak Sunan Kalidjaga (1460-1513)'nın karşısına Fas'ta Ebû Ali Hasan b. Mes'ûd el-Yusûfî (Sidi Lahsen Lyusi, 1631-1691) getirilir. Bu iki dinî lider üzerinden iki farklı dinî kültürel yaşantının oluşumu mukayese edilir. Bu mukayese esnasında Geertz tarikat, inzivâ, velî gibi kavramları Fas'taki olgusal karşılıkları ile incelemiştir. Buna mukabil olarak incelemeyi Endonezya'da “örnek merkez (*the Exemplary Center*)”, “kademeli mânevîyat (*Graded Spirituality*)”, teatrel devlet (*the Theater*)”

State)” kavramlaştırmaları ile sürdürür. Bu iki kültürel incelemede Geertz’in sonuç olarak vardığı önerme “bu iki halkın dinî yaşantısının arka planında yer alan aynı kavramlar farklı anlamlara gelmektedir” şeklinde özetlenebilir. Örneğin “iman” kavramı bu iki toplumun dinî yaşantısının arka planında yer alan bir kavram olarak *aynıdır* fakat nesneleştiği ve toplumsal olarak karşılık bulduğu olgusal zeminde *farklı* anlamlara gelmektedir.

Üçüncü bölüme geçildiğinde Geertz, Fas ve Endonezya’daki iki ana figür üzerinden önceki bölümde incelediği yapıların, modern zamana gelindiğinde ne gibi değişikliklere uğradığının izlerini sürmeye çalışır. Bu değişimin başında 16. ve 17. yüzyıllardaki dinî düşüncenin, 20. yüzyıla gelindiğinde otoritesinin azalması yer almaktadır. Buna ek olarak zamanın değiştirici gücü ile dinî düşünce kendini dayatmaktan çok kendini savunan bir pozisyona evrilmiştir. Bu sorun modern nesiller nezdinde geleneksel dinî yaşantının güncelliğini yitirdiği şeklinde yorumlanmaya müsaittir. İkinci bölümde ortaya konan dinî hayat, modern zaman Fas ve Endonezyalıları için benzer bir tepkiyle karşılanmıştır. Tevarüs edilen bu iki dinî gelenek Faslılar ve Endonezyalıları için çekici gelmekle birlikte içinde barındırdığı kesinlik iddiaları dolayısıyla da eleştiriye tabi tutulmak durumundadır. Geertz bu bölümde “ne”lik yönünden ayrılaşan iki farklı din algısını tevarüs eden iki farklı milletin tarihsel süreçte kesiştiği bir noktayı çözümlenmek gerektiğini söyler. İki milleti de bu noktaya getiren sürecin bileşenleri ise kitâbî (*scripturalist*) din yorumundan beslenen gelenek eleştirisi üzerinden dini, birinci kaynaklardan edinme düşüncesidir. Buna ilaveten iki milletin de Avrupa müstemlekesi olarak geçirdikleri süreçler dinî duygularının güçlenmesine sebep olmuştur. Zira dilleri, giyinişleri vb. bütün nitelikleri değişse bile dinleri değişmemiş ve hatta benlikleri ve ayırıcı nitelikleri dine sıkıca bağlanmışlardır. Sömürgeciliğin bu iki millette açığa çıkardığı dinî bağlılık bir gelenek eleştirisi üzerine oturmuştur. Endonezya ve Fas modern zamanda kitâbî İslâm anlayışı ile ideolojikleşen bir din düşüncesine evrilmiştir. Kitâbî İslâm iki ülkede de milliyetçilik akımlarının doğmasına sebep olmuştur. Geertz, Fas ve Endonezya’daki siyasi süreçleri, din ile olan ilişkileri üzerinden 1960’lara kadar takip eder ve İslâm’ın bu iki ülkedeki siyasal ve toplumsal konumunun ne yönde evrileceğine dair tahminlere yer verir.

Dördüncü bölüm genel olarak teorik bir içeriğe sahiptir. Geertz Antropolojinin cevaplamaya giriştiği dinin ne olduğuna ilişkin soru yerine, bir “dünyaya bakma biçimi olarak din”i çözümlenmeye çalışmıştır. Geertz’e göre dinî dünya görüşünün altında yatan şey aşkın kutsallık bağlantılarından çok, insanın eşya ile olan kopmaz bağlantısıdır. Aslına

bakılırsa Geertz'in bu tespiti üzerine düşünüldüğünde "düzen/kozmos/nizam" gibi bir kavramın tam da bu bağlantı üzerinde anlaşılır olduğu görülmektedir. Evrendeki düzenlilik asla insanın eylemsel varlığından kopuk olarak düşünülmemiştir. Hatta insan çoğu zaman dünyadaki nizamın sebebi olarak kendini görerek siyasî kimliğini yaratmıştır. Geçmişte bu kimlik görüldüğü üzere dine dayanan bir siyaset düşüncesini doğurmuştur.

Dördüncü bölümde dikkat çekici bir nokta olarak kitâbî İslâm düşüncesinin iki türü olan bilimselci kitâbîlik ve bilim ile dini ayıran kitâbîlik ele alınmıştır. Endonezya'da açığa çıkan kitâbîlik daha çok bilimin dinin kapsamı içine dahil edildiği bir nitelik arz ederken Fas'ta ise kitâbîlik bilimden ve yaşantıdan koparılan bir dinî epistemoloji görüşüne dayanır.

Her ne kadar Geertz araştırmasında dinî yaşantının modern zamandaki değişimini birkaç sebebe bağlamış olsa da dinî düşüncenin bu değişimdeki rolünün yeterince belirlenmediği izlenimi oluşmaktadır. Bununla birlikte Geertz'in din düşüncesi Saussure'ün dil düşüncesine benzemektedir. İki düşünür için de incelenen şey aşkın boyutlara sahip olmayan salt olgusal karşılıkları üzerinden inceleme nesnesi yapılabilecek bir nesne olarak düşünülür. Dolayısıyla Geertz'i din felsefesi açısından bir *gayri-hakikiyeci* olarak nitelemek mümkündür. Bununla birlikte Geertz'in geliştirmeye çalıştığı metot din sosyolojisi açısından birtakım çıkmazlardan kurtulmaya çalıştığını göstermektedir. Nitekim sosyal teoriler ve araştırma yöntemlerinin pratik alanda karşılaştığı ampirik sorunları da Geertz son bölümde zikretmiştir. Buna ek olarak Geertz'in teolojik bir inceleme yapmadığının altını çizerek şunları söylemek yerinde olacaktır: İncelemede bahsi geçen kitâbîlik, senkretik İslâm, siyasal İslâm gibi dinî yaşayış biçimleri düşünsel arka planda farklılaşan kavramlara dayanmaktadır. Geertz'in "ne"liğinin aynı olduğunu düşündüğü İslâm dininin temel kavramlarında dahi bir farklılaşma olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Fas ve Endonezya'da açığa çıkan din düşüncelerinin, dinî yaşantıya etkilerinin yanı sıra kavramsal arka planları da incelenmeye muhtaçtır. Geertz'in ampirik çalışmasını teşkil eden örneklemen tarihsel zeminde bu kavramlardaki farklılıklarla ayrıştığını göz ardı etmemek gerekmektedir.

Eserin, 1967'de neşredildiği düşünüldüğünde, bugünün okurundan adeta geriye doğru bir sıçrama yapması istediğini söyleyebiliriz. Nitekim Geertz'in 1967'ye kadar çizmiş olduğu iki ülkenin dinî-siyasal yaşantısı bugün bizler için karşı kıyıya bakmak gibidir. Fakat aradaki denizi aşmaya dönük bir çabaya yani 20. yüzyılın ortası ile 21.

yüzyıla kadarki Fas ve Endonezya'nın dinî-siyasi toplumsal yaşantısını ortaya koymaya ihtiyaç vardır.

İki Kültürde İslam başlığıyla yayınlanan eser tercümenin gerektirdiği birtakım açmazlara sahiptir. Bunun başında Geertz'in kendi kavramsallaştırmalarının Türkçeleştirilmesi sorunu gelmektedir. Örneğin ikinci bölümde zikredilen "kademeli maneviyat, örnek merkez, teatrel devlet" kavramları Geertz'in açıklayıcı ifadelerine rağmen şerh edilmeye muhtaçtır. Nitekim Geertz bu kavramların her biri için birer paragraf açıklama eklemiştir. Fakat açıklamalar ve pratikten hareketle oluşturulan kavramlar geniş bir harita üzerinde yoğunlaşarak ancak yerli yerine oturtulabilmektedir. Bu sorunun sebebi ise Geertz'in kullandığı dilin tercümede açığa çıkardığı ifade güçlüğü gibi durmaktadır. Bazı paragrafların kavramlarla şekillenmiş uzun cümlelerden oluşması da okur açısından okuma güçlüğüne sebebiyet vermektedir.

İki Kültürde İslam adlı eserin din sosyolojisi çalışmalarına sağladığı ampirik katkıya ilaveten teorik katkı sunduğunu da söylemek gerekir. Geertz'in toplumsal olay, olgu ve kurumları anlamaya dönük teorik çabası günümüz saha araştırmaları açısından çok şey ifade etmektedir. Bu bağlamda Geertz'in de ifade ettiği üzere ampirik çalışmalarda en genel gaye toplumsal yaşantının anlaşılmasıdır. Bu gayeye mâtuf çağdaş ve gelecekteki çalışmalarda Geertz'in eserini hem araştırma zemini hem teorik zemin yönünden kayda değer yönlendirici bir örnek olarak görmek yerinde olacaktır.